

М. М. ПЕЩАК
ВИРАЖЕННЯ ЧАСОВИХ ВІДНОШЕНЬ В ОПОВІДАННІ
М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО «ХАРИТЯ»

Мовностилістична характеристика часових відношень в оповіданні «Харитя» досить складна. В ньому переплітаються часові відношення об'єктивного світу та його суб'єктивне сприймання персонажами твору. З мовних засобів вираження часових відношень об'єктивного світу розглянемо ті, які прямо називають час, і ті, що вказують на нього опосередковано. Суб'єктивне сприймання часових відношень об'єктивного світу охарактеризуємо побіжно.

На початку оповідання повідомляється, що «шість тижнів поминуло, як помер... батько Харитин». Названий відрізок часу важливий для сюжету оповідання, бо «відтоді бідна удова тужить та слабує». В цьому часовому відрізкові виділяється ще один — «а оце вже другий день, як зовсім злягла». Хронометризація даних типів часових відрізків виражається одиницями тексту з лексичною семантикою темпоральності: *шість тижнів, другий день, в жнива*. Відношення між названими часовими відрізками виступають у вигляді послідовного включення в більший часовий відрізок меншого. Мовні засоби вираження при цьому базуються на синтаксичних можливостях лінійного розгортання структури речення: «Шість тижнів поминуло, як помер... батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла». На кожен із часових відрізків відведено окрему суцільно виражену частину речення. Синтаксичні зв'язки між цими частинами матеріально представлені сурядними сполучниками **і** та **а**.

Названі часові відрізки пов'язуються з часовим відрізком іншого плану відношень в об'єктивному світі: «Злягла саме в жнива, в гарячий час». З подальшого тексту оповідання дізнаємося, що це не просто жнива а час, коли вже «сиплеться стигле зерно на землю» і його треба негайно збирати, тому «всі, хто вміє жати, подались на ниву». Перелічені часові відрізки виступають в оповіданні фоном, на якому розгортається сюжет художнього твору.

В описі часових відношень основного змісту оповідання відсутні мовні засоби з власне темпоральною семантикою. Про це свідчить речення, яким починається оповідання: «В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті». Часової семантики це речення набуває лише у поєднанні з іншими відрізками тексту. Зіставлення його з уривком «злягла саме в жнива» вказує, що час основного змісту оповідання починається тоді, коли звичайно варять їжу, бо в жнива немає потреби розтоплювати піч для обігріву приміщення. Співвідношення між першим реченням і уривком «в маленькій хаті було поночі» дозволяє шукати початок часового відрізка основного змісту або рано-вранці до схід сонця, або відразу після його заходу. Часова семантика першого речення уточнюється діалогом: «Що ти робиш, доню? — поспитала мати. — Вечерю варитиму, мамо». Отже, розглянуті міжреченнєві контекстуальні зв'язки дають підставу початок основного змісту оповідання відносити приблизно до 22 год.

Текст оповідання формально розбивається на чотири пронумеровані частини, перша з яких описує початок вечора, коли Харитя принесла з річки воду й поралася коло печі: «Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула Щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню». Після цього Харитя «підбігла до ліжка» і «ластівкою припадала ...коло недужої» мами. Друга частина змальовує завершення процесу варіння, саму вечерю та час після вечері: «Харитя ... швиденько помила посуд, поскладала його на мисник», «поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву». Третя частина описує фрагмент ранку, під кінець якого «Харитя поклала в торбинку хліба та цибулі» й пішла в поле. На ниві «взяла в руки серп і почала жати». Для визначення часового відрізка кінця третьої частини оповідання важливо, що Харитя на полі не їла принесеного в торбині. В хронометризації часу основного змісту цей факт є суттєвим, бо М. М. Коцюбинський широко використовував недомовки як один із засобів формування багатопланової образності твору. Мовностилістичний аналіз третьої частини оповідання

свідчить, що Харитя пробула на ниві десь до 10 год. Отже, основний зміст оповідання обмежується приблизно півдобовим відрізком об'єктивно існуючого часу. Варто звернути увагу на те, що для основного змісту оповідання М. М. Коцюбинський вибрав час з вечора до ранку, а не з ранку до вечора. І незважаючи на те, що в оповіданні детально описуються вечір і ранок, часовий відрізок основного змісту не сприймається розірваним. Опис спокійного і величавого стану природи, сприйманого Харитею перед сном («А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай... В імлістій далині, окутані срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями»), наче включає в це сприймання й самого читача, який далі по тексту оповідання спостерігає, як «сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, ... гуляє по смуглявому видочку та по дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст. Харитя спить солодким сном». Четверта частина оповідання не включена до часових меж його основного змісту. Структурно вона пов'язується з рештою тексту як післямова, а за змістом — як місток між часом основного змісту та часом сприймання даного твору читачем: «Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті».

Зазначені відрізки півдобового часу членуються на дрібні фрагменти. В оповіданні вони виступають у вигляді самостійних сцен, для опису яких відведено здебільшого по абзацовой тексту. Тривалість часового відрізка подій на сцені і довжина тексту, яким ця сцена описується, в багатьох випадках перебувають в оберненопропорційній залежності. Так, на характеристику першої сцени відведено абзац з 8 речень, а тривалість її фактично зводиться до миттєвої фіксації стану відношень фонових часових відрізків з початком часового відрізка основного змісту оповідання: «В печі палав вогонь... На постелі лежала слаба жінка... І удовине жито... сиплеться... на землю... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами».

Другий абзац першої частини оповідання має всього одинадцять слів, розташованих в три рядки, але змальована цим текстом сцена охоплює дії, на протікання яких вимагається вже кілька хвилин: «Рипнули двері. — То ти, Харитю? — почувся млявий голос слабої. — Я, мамо!»

Наступний абзац відображає Харитину появу в хаті («З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчинина, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Харитя») та підготовку її до варіння вечері («метнула Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра»). Включений у цей абзац діалог, що складається з двох реплік, виправдовує доцільність Харитиної поведінки й уточнює часову межу між даною сценою («— Що ти робиш, доню? — поспитала мати. — Вечерю варитиму, мамо») та наступною («А Харитя й справді заходила коло вечері»).

В часовий відрізок основного змісту четвертої сцени — готування вечері — включається досі не згадуваний фоновий час: «Оце третій день, як хрещена мати подарувала» Хариті ті «червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку», «а Харитя й досі не натішилась ними».

Третя сцена, як видно з відведеного на її опис абзаца, вимірюється хвилинами, а четверта триває приблизно годину.

Решта тексту першої частини оповідання описує ще три миттєві сцени, але вони настільки тісно пов'язані між собою, що розглядати їх можна як одну структурно ускладнену сцену. Тісний зв'язок між миттєвими сценами зумовлюється включенням до їх опису характеристики суб'єктивного сприймання часових відношень основного змісту оповідання. У сцені увага зосереджується на розкритті душевного стану Хариті та її матері. Переживання героїнь увиразнюється використанням діалогу, вираженого чотирма репліками, супроводжуваними авторським описом несловесних Харитиних реакцій на мамин стан та мамині повідомлення. Діалог цей займає лише кілька хвилин у межах описуваного вечора.

Часові відношення основного змісту в материному суб'єктивному сприйманні представлені у вигляді поєднання відрізка часу основного змісту сцени з фоновими часовими відрізками майбутнього як результату, продовження описуваного стану героїнь твору. Пор.:

Час основного змісту сцени	Фоновий майбутній час
— Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не звезду.	
	От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує? — Що ми робитимемо, доню?
От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові...	
	Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!..

Харитина реакція на цей стан не виходить за межі сучасного сцени. Коли «мати стиха застогнала», «Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка. — Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? — ластівкою припадала вона коло недужої». На мамині повні розпачу слова Харитине «маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях».

Початкова сцена другої частини оповідання виступає своєрідним відправним пунктом в минуле і в майбутнє. В зображенні сцени використано багато синтаксично-сміслових протиставлень. На мамину турботу про стигле й невижате жито (попередня сцена) Харитя реагує внутрішньою мовою: «Як-то нема кому жати? А вона що ж робитиме?» Опосередковано зображений у цих питаннях часовий відрізок основного змісту описуваної сцени протиставляється фоновому часові, який переносить нас на один рік в минуле: «Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне...» Далі минулий час протиставляється часові Харитиних роздумів: «...торік вона була ще маленька.., а тепер вона вже виросла, набралася сили, і руки побільшали». Констатуючи, що «Харитя глянула на свої руки», М. М. Коцюбинський знову повертається до попередньої сцени: «Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води». Роздуми Хариті переносять нас у майбутнє, але таке, що описується в наступних сценах оповідання: «Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму.., візьме серп і піде в поле».

Час основного змісту цієї сцени в оповіданні словесно не визначений, проте з міжреченневих, іноді контекстуально віддалених зв'язків видно, що вона відбувалася під час варіння вечері, бо наступна сцена в оповіданні починається з повідомлення, що «в печі щось бухнуло, зашипіло, засичало. То збігав куліш».

Доварювання кулешу, сама вечеря, прибирання і миття посуду та підготовка до сну в оповіданні виділені в наступну сцену. Її реальна тривалість визначається вказівкою на Харитині дії, які звичайно забирають в господарок понад годину. Під кінець сцени оповідач знову переносить нас у суб'єктивно сприймане фонове майбутнє: «— Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися, — подумала Харитя».

Третя частина оповідання об'єднує три сцени. Перша фіксує час, коли «рано встало золоте сонечко». Зауважимо, що сонечко не *вставало*, а *встало* (док. вид). Це означає, що сама сцена відбувається не рано вранці, а вже після того, як Харитя «зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою хусточкою». На основний зміст аналізованої сцени відведено дуже малий фрагмент ранкового часу: Харитя «поцілувала маму й каже: — Піду я,

мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи».

Зіставлення дієслівних слівформ, використаних для опису даної сцени (*поцілувала—каже—пиду—побавлюся*) з урахуванням широких лексико-сміслових зв'язків з віддаленими фрагментами тексту дозволяє припускати, що сцена тривала кілька хвилин. Текст, що передує наведеній фразі в абзаці, відноситься до минулого даної сцени і виступає, як характеристика її фонового часу.

Наступна сцена поєднує час основного змісту («Іде Харитя селом, і якимось їй чудно...») з фоновим формально необмеженим («Ніколи не ходила сама так далеко від хати»). Тривалість цього фонового часу уточнюється вказівкою в іншому місці оповідання на Харитин вік: «їй було вісім років». Сцена порівняно з іншими змальовується чи не найдовшим текстом (46 речень), але довжина тексту тут викликана просторовою широтою описуваного пейзажу, яким Харитя милувалася за селом, а не тривалістю основного та фонового часів.

Третя частина оповідання завершується сценою зустрічі молодиць з Харитею. В сцені оповідь поєднується з діалогом. У першому оповідному уривкові часові відношення представлені схемою сучасне — суб'єктивно сприймане минуле — сучасне — суб'єктивно уявне минуле: «Стежкою наближались дві молодичі. Харитя постерегла їх (сучасне)¹, знов нагадала недужу, бідну маму», яку залишила дома (минуле, «і, схиливши русяву головку, взялась до роботи (сучасне). Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою нещасну маму!» (майбутнє). Другий оповідний уривок поєднує лише сучасне з суб'єктивно сприйханим минулим: «Враз Харитя почула, що сльози душать її (сучасне). Зразу якимось дуже жаль стало їй слабій матері (минуле), дужче заболів той пальчик (сучасне), що втяла серпом (минуле), заболіли ноги (сучасне), наколені стернею (минуле)... сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала» (сучасне).

Часові відношення в діалогічних текстах в основному проспективні. В них поєднується сучасне з майбутнім: «Молодиці кинулись до неї. — Що з тобою, дитино?: Не плач, перепілочко! (сучасне). Мати твоя... одужає, а жито ми виждемо... (майбутнє). Ну, не плач же, квіточко!» (сучасне) або: «— Ходім зараз до матері (сучасне), хай вона втішиться (майбутнє), що має таку добру дитину...»

В оповіданні, крім цього, виділяється кілька наскрізних часових відрізків: в одних місцях оповідання вони можуть сприйматися як фонові, в інших — як відрізки основного змісту. Так, час хвороби Харитиної мами на початку оповідання належить до основного змісту: «Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами». Таким він залишається й у другій частині оповідання: «мати стогне; все болить у них». У третій та четвертій частинах мамина хвороба є фоною — про неї тут лише згадується.

Другим часовим відрізком, що проходить через усе оповідання, є жнива. В перших двох частинах твору час жнив фоновий: жнива спочатку побіжно називаються у зв'язку з хворобою Харитиної мами, потім у зв'язку з тим, що Харитя збирається в поле. У третій частині жнива перетворюються на актуальний час основного змісту, бо змальовується Харитина робота в полі. Завершується ця наскрізна лінія часових відношень у четвертій частині оповідання повідомленням: «Молодиці вижали удовине жито».

Лексико-синтаксичні зв'язки між віддаленими частинами тексту, які базуються на словесних і фразових повторах, характеризують часові відрізки, наскрізні для кількох сцен. Так, часові відрізки, які пронизують другу і третю частини оповідання, співвідносяться як щось омріяне і реально здійснене: в другій частині оповідання Харитя планує «завтра раніше прокинутися», бо «підє в поле жати», а в третій — «рано, разом з сонцем, прокинулася...», в другій частині оповідання Харитя мріє, як вона скаже мамі, що «увесь хліб у стодолі!», і «мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знову житимуть вони веселі та щасливі і не загинуть зимою з голоду», а в четвертій частині — «хрещений батько Харитин звіз хліб у стодолу», і «мати цілувала та пестила свою добру дитину».

Для зображення часових відношень в оповіданні «Харитя» М. М. Коцюбинський

¹ Коментарі в дужках належать авторові статті.

використав широкий діапазон мовних засобів структурної організації тексту:

1. Фонові часові відношення в об'єктивно існуючому світі передаються здебільшого прислівниками часу (*незабаром, зараз, ніколи, зимою, раніше, торік, спершу, рано* і т. ін.) або іменниками з темпоральною семантикою (*день, хвилинку, хвилину*). Темпоральні іменники часто включаються в прийменникові конструкції (*на ніч, в гарячий час*) та словосполучення типу *вісім років, третій день*.

2. У визначенні часових відношень основного змісту оповідання вирішальними є кількість та послідовність дій і станів головної героїні твору, які описуються в основному складносурядними та простими реченнями: «Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко...»; на полі «Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати». При характеристиці основного змісту перелічувальна семантика переважає й на міжреченневому рівні.

3. Часові відрізки окремих сцен, їх тривалість, якісні та кількісні характеристики виражаються одиницями, найменші з яких є прості речення, а найдовші — абзаци.

4. Розташування речень в абзаци та міжреченнєві контактні і дистантні зв'язки служать засобом зображення логіко-сміслових відношень між фоновими часовими відрізками та часом основного змісту сцени, а в певних місцях й цілого оповідання.